

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه باقر العلوم  
(عبر دوستان - عبر المصلحین)

دانشگاه باقر العلوم «علیه السلام»

دانشکده: علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ  
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ

عنوان:

# بررسی سیاست مذهبی حاکمیت ممالیک

استاد راهنما:

سرکار خانم زهرا روح الهی امیری

استاد مشاور:

آقای دکتر حسین ایزدی

نگارش:

نسرتین رهبری

۱۳۹۲

تقديم:

به مدافعين حرم حضرت زينب سلام الله عليها

## تقدیر و تشکر

سپاس خداوند متعال را که به بندگانش نعمت حیات بخشید. از همه اساتیدم تاکنون و بویژه اساتید بزرگوایم در دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام آقایان دکتر ایزدی، دکتر فلاح زاده، دکتر الویری و سرکار خانم دکتر روح اللهی امیری که لذت حضور در کلاسهای درسشان وصف نشدنی است نهایت تشکر را دارم. و نیز تشکر ویژه از استاد راهنمای این پایان نامه سرکار خانم دکتر روح اللهی امیری استاد بسیار با اخلاق و دانشمند که زحمات بسیاری را متحمل شدند. همچنین از آقای دکتر ایزدی مشاور محترم که با وجود مشغله زیاد، وقت پر ارزش خود را مصروف این پایان نامه کردند تشکر می کنم.

## چکیده

ممالیک، غلامان ترک نژادی بودند که در دستگاه حکومتی ایوبیان به کار گرفته شدند. این بردگان ترک نژاد بر اثر لیاقت و کاردانی به مقامات بالای حکومتی دست یافتند و توانستند ایوبیان را ساقط نمایند. از آنجا که ادعا و کوشش سیاست مداران مسلمان ولو در ظاهر بر آن بود تا چیزی با نام سیاست اسلامی مبنای عمل قرار گیرد این مساله در مورد دولت ممالیک که فاقد جایگاه مناسب برای رسیدن به حکومت اسلامی بود به وضوح قابل مشاهده است. ممالیک سعی داشتند تا از طرق مختلف کسب مشروعیت نمایند. موضوع این پایان نامه نیز بر این محور است که سیاست های مذهبی ممالیک چه بوده و این حکومت ترک نژاد از چه طرقی در صدد کسب جایگاه معنوی برآمدند و روش انجام تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی بوده است. عمده اقدامات عملی این دولت در این راستا، احیاء خلافت عباسی در مصر، تسلط بر حرمین شریفین، جایگزینی مذاهب اربعه و رسمیت دادن آنها به جای مذهب شیعه، حمایت از علمای این مذاهب؛ نصب قاضی القضاة از این مذاهب و جلوگیری از اجرای احکام تشیع و در نهایت سیاست حذف تشیع بود. دولت ممالیک که توانست نزدیک به سه قرن جهان اسلام را رهبری کند در دفاع از این موقعیت به دست آمده با حکومت های مختلفی مواجه بود که از برجسته ترین آنها ایلخانان، صفویه و عثمانی بودند. ممالیک همواره سعی در القای سیادت خود بر این حکومتها داشت. ممالیک با پیروزی نهایی بر صلیبیان، و تصرف دوباره بیت المقدس نیز وجهه ای معنوی در میان مسلمانان جهان به دست آوردند.

کلمات کلیدی: سیاست مذهبی، ممالیک، مذاهب اربعه، تشیع

## فهرست مطالب

مقدمه: طرح تفصیلی تحقیق	۱
۱. بیان مسأله	۲
۲. اهمیت و فایده آن	۲
۳. سابقه تحقیق	۳
۴. اهداف تحقیق	۳
۵. مفهوم شناسی: (کلمات و اصطلاحات کلیدی)	۴
۶. سوالات ( اصلی و فرعی ) تحقیق	۴
سوال اصلی	۴
سوال های فرعی	۵
۷. فرضیه های تحقیق	۵
۸. پیش فرض های تحقیق	۵
۹. روش انجام تحقیق	۵
۱۰. سازمان دهی تحقیق	۵
فصل اول: سابقه‌ی تاریخی حاکمیت ممالیک	۶
۱- ۱. نژاد ممالیک	۷
۱- ۲. دولت اول ممالیک (انتقال حکومت از ایوبیان به ممالیک و رویارویی با صلیبیان)	۹
۱- ۳. رویارویی با مغول	۱۲
۱- ۴. حاکمان ممالیک	۱۵
۱- ۴- ۱. معزالدین آیبک (۶۴۸ - ۶۵۵ هـ)	۱۵
۱- ۴- ۲. علی بن آیبک (منصور نورالدین ۶۵۵-۶۵۷)	۱۶
۱- ۴- ۳. سیف الدین قطز (۶۵۷-۶۵۸)	۱۷

- ۱- ۴- ۵. ظاهر بیبرس (۶۵۸-۶۷۶)..... ۱۸
- ۱- ۴- ۴. ملک سعید محمد برکه خان (۶۷۶-۶۷۸) و بدرالدین سلامش (۶۷۸)..... ۲۰
- ۱- ۴- ۵. منصور قلاوون (۶۷۸-۶۸۹)..... ۲۰
- ۱- ۴- ۶. اشرف خلیل بن قلاوون (۶۸۹ - ۶۹۳)..... ۲۱
- ۱- ۴- ۷. ناصر محمد بن قلاوون (۶۹۳ - ۷۴۱)..... ۲۲
- ۱- ۴- ۸. سیف الدین أبو بکر (۷۴۱ - ۷۴۲)..... ۲۲
- ۱- ۴- ۹. حاجی بن شعبان (۷۸۳)..... ۲۳
- ۱- ۴- ۱۰. برقوق (۷۸۴ - ۸۰۱)..... ۲۴
- ۱- ۴- ۱۱. فرج بن برقوق (۸۰۱ - ۸۱۵)..... ۲۴
- ۱- ۴- ۱۲. شیخ مؤید (۸۱۵ - ۸۲۴)..... ۲۵
- ۱- ۴- ۱۳. ططر (۸۲۴هـ)..... ۲۵
- ۱- ۴- ۴. برسبای (۸۲۵ - ۸۴۱)..... ۲۵
- ۱- ۴- ۵. جمقمق (۸۴۱ - ۸۵۷)..... ۲۶
- ۱- ۴- ۱۶. اینال (۸۵۷ - ۸۶۵)..... ۲۶
- ۱- ۴- ۱۷. خشقدم (۸۶۵ - ۸۷۲)..... ۲۶
- ۱- ۴- ۱۸. قایتبای (۸۷۲ - ۹۰۱)..... ۲۷
- ۱- ۴- ۱۹. قانصوه الغوری (۹۰۶ - ۹۲۲)..... ۲۷
- ۱- ۴- ۲۰. طومان بای (۹۲۲ - ۹۲۳)..... ۲۷
- ۱- ۵. دولت دوم ممالیک و پایان کار آن (۷۸۴ - ۹۲۳)..... ۲۸
- فصل دوم: دولت ممالیک مصر و ارتباط آن با خلافت عباسی** ..... ۳۰
- ۲- ۱. سقوط خلافت عباسی در بغداد..... ۳۱
- ۲- ۲. جایگاه معنوی و سیاسی خلافت عباسی در میان مسلمانان..... ۳۱
- ۲- ۳. احیاء خلافت عباسی در مصر..... ۳۹
- ۲- ۴. نیاز ممالیک به مشروعیت از جانب خلیفه عباسی..... ۴۳
- فصل سوم: مذهب و سیاست در دولت ممالیک** ..... ۵۱

۳-۱. مذهب و سیاست خارجی.....	۵۲
۳-۱-۱. برخورد ممالیک با دول مسلمان.....	۵۲
۳-۱-۱-۱. نقش مذهب در رویارویی ممالیک و ایلخانان ایران.....	۵۲
۳-۱-۱-۲. رویارویی با دولتهای عثمانی و صفویه.....	۶۵
۳-۱-۲. برخورد ممالیک با دول غیرمسلمان.....	۷۳
۳-۱-۲-۱. جنگهای صلیبی.....	۷۴
۳-۱-۲-۲. نقش مذهب در روابط تجاری حکومت ممالیک با دول غیر مسلمان.....	۷۷
۳-۲. مذهب و سیاست داخلی.....	۸۲
۳-۲-۱. اقدام عمومی سلاطین مملوک در ارتباط با مذاهب اسلامی.....	۸۲
۳-۲-۲. سیاست های حکومت ممالیک در قبال تشیع.....	۸۶
۳-۲-۱-۱. تشیع در مصر و شام.....	۸۶
۳-۲-۱-۲. اقدامات صلاح الدین در مورد مذهب شیعه.....	۸۸
۳-۲-۱-۳. اقدامات ممالیک در مورد شیعیان.....	۸۸
۳-۲-۱-۴. اقدامات ممالیک در مدینه.....	۸۹
۳-۲-۱-۵. سیاست حذف شیعه توسط ممالیک.....	۹۲
۳-۲-۳. سیاست های حکومت ممالیک در قبال مذاهب اربعه.....	۹۸
۳-۲-۱-۳-۱. مذهب حنفی و ممالیک.....	۹۸
۳-۲-۱-۳-۲. مذهب حنبلی و ممالیک.....	۱۰۳
۳-۲-۱-۳-۳. مذهب مالکی و ممالیک.....	۱۰۵
۳-۲-۱-۳-۴. مذهب شافعی و ممالیک.....	۱۰۶
نتیجه گیری .....	۱۰۹
فهرست منابع و مأخذ .....	۱۱۳
الف: منابع فارسی:.....	۱۱۳
ب: منابع عربی.....	۱۱۷



مقدمه:

# طرح تفصیلی تحقیق

## ۱. بیان مسأله :

ممالیک، غلامان ترک نژادی بودند که در دستگاه حکومتی ایوبیان به کار گرفته شدند. این بردگان ترک نژاد بر اثر لیاقت و کاردانی به مقامات بالای حکومتی دست یافتند و توانستند ایوبیان را ساقط نمایند. آنجا که ادعا و کوشش سیاستمداران مسلمان ولو در ظاهر بر آن بود تا چیزی با نام سیاست اسلامی مبنای عمل قرار گیرد این مسأله در مورد دولت ممالیک که فاقد جایگاه مناسب برای رسیدن به حکومت اسلامی بود به وضوح قابل مشاهده است. ممالیک به جهت شرایط ویژه‌ای که با آن روبرو بودند همواره سعی داشتند تا از طرق مختلف کسب مشروعیت نمایند. این اقدام در حیطه سیاست مذهبی سلاطین ممالیک قابل بررسی است. اینکه این حکومت ترک نژاد از چه طریقی در صدد کسب جایگاه معنوی و سیادت بر جهان اسلام برآمدند. در این پایان نامه، هدف، بررسی اقدامات سیاسی مذهبی این حکومت در راستای هدف معین پیشین است.

## ۲. اهمیت و فایده آن :

دو سرزمین باستانی مصر و شام در تاریخ اسلام از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار بوده و حوادث سیاسی و نظامی و اجتماعی آنها بخش اعظمی از تاریخ اسلام را به خود اختصاص داده است. در این سرزمین بود که در پی سقوط بغداد به دست مغول، یکی از بزرگترین و مقتدرترین حکومت‌ها یعنی حکومت ممالیک شکل گرفت و با حمایت از خلافت عباسی بیش از دو و نیم قرن ادامه یافت. بنابراین توجه به تاریخ ممالیک که از گروه غلامان ترک تشکیل شده بود و ریشه در آب و خاک مصر و منطقه‌ی شرق دریای مدیترانه (شام) نداشت، می‌تواند دانش تاریخی ما را درباره‌ی رمز موفقیت آنان و همچنین علل اضمحلال و فروپاشی این دولت افزایش دهد. (توضیح بیشتر در شماره ۸)

### ۳. سابقه تحقیق :

با توجه به اهمیت و تأثیر گذاری حکومت ممالیک بر جهان اسلام، مورخین معاصر مملوکیان و به خصوص مورخین مصری کتابهای متعددی، تدوین کرده‌اند. در این باره، علاوه بر کتاب‌های تاریخ عمومی، کتابهای پژوهشی نیز موجود است ولی پژوهش در این زمینه، چشمگیر نیست. از کتابهایی که به تازگی در این مقوله چاپ و منتشر شده است می‌توان به کتاب «سربازان مزدور، سرگذشت ممالیک» نوشته جان باگت و «دولت ممالیک و نقش سیاسی و تمدنی آنان در تاریخ اسلام» نوشته‌ی عصام محمد شباور اشاره کرد. گفتنی است که در منابع یاد شده هیچ‌کدام به صورت خاص و منحصر، به بررسی سیاست مذهبی ممالیک پرداخته‌اند بلکه در خلال بحث‌ها به صورت پراکنده از آن سخن به میان آمده است. در بین پایان نامه‌های دانشجویی تنها یک مورد با عنوان تاریخ کردها در دوره ممالیک یافت شد. از مقالات منتشر شده راجع به حاکمیت ممالیک نیز می‌توان به مقاله‌ی مروری بر منابع تاریخی دوره ممالیک نوشته علی غفرانی و خلافت عباسیان در مصر از شهلا بختیاری و مقاله یک اثر سیاسی از دوران ممالیک از رسول جعفریان اشاره کرد. افزون بر موارد ذکر شده، مقالاتی نیز در مورد روابط ایلخانان و ممالیک موجود است که قابل توجه می‌باشد.

### ۴. اهداف تحقیق :

علاقه به سیر تاریخی و تدوین گوشه‌ای از تاریخ اسلام را می‌توان از عمده دلایل پرداختن به این عنوان دانست. همچنین بررسی و آشنایی اجمالی با حاکمیت ممالیک و روابط آنان با سایر مذاهب و دادوستدهای فرهنگی آن میراثی که از رهگذر این دوران باقی مانده، بسیار حائز اهمیت است. به نظر می‌رسد با توجه به تأثیر گذاری حکومت ممالیک بر جهان اسلام به دلیل احیاء دوباره خلافت عباسی و زعامت معنوی بر تمام مسلمانان، همچنین عملکرد موفقیت‌آمیز این حکومت در برابر مغولان و کفار مسیحی، بررسی چگونگی سیاست مذهبی این حکومت، و نقش ارزنده این سیاست، در ایجاد حکومتی پایدار بر گستره وسیعی از سرزمین‌های اسلامی در مدت بیش از سه قرن می‌تواند به عنوان یک الگوی حکومتی موفق مورد ارزیابی قرار گیرد. آنچه مسلم است اینکه کنکاش و جستجو در این زمینه می‌تواند یک

گام مهم علمی در رسیدن به پاسخ سوالات مطرح در این موضوع بوده و کمکی به مخاطبین خاص آن محسوب شود .

#### ۵. مفهوم شناسی: (کلمات و اصطلاحات کلیدی)

**مفهوم مذهب:** مذهب» به معنای راه و روش است و در مفهوم دینی، به مسیر اعتقادی افراد، مذهب گفته می شود در این تعریف، می توان مذهب را در ارتباط با اصل دین هم به کار برد، ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۳۹۴)

**مفهوم سیاست:** سیاست، اقدام برای سامان دادن چیزی به وسیلهی اموری است که آن را اصلاح کند و سامان بخشد. ( ابن منظور، لسان العرب، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ هـ ق، ج ۲، ص ۴۲۹)

**سیاست در اصطلاح:** سیاست یعنی تدبیر هوشمندانه و جامع برای اجرای عدالت و حفظ کشور و افراد آن به منظور جلوگیری از فروپاشی و بی نظمی و نابسامانی داخلی و خارجی. سیاست یعنی به کار گرفتن صحیح و آگاهانه عوامل رشد و تکامل و استفاده از اهرم های نیرومند برای نابودی عوامل ضد تکامل. البته چنین کاری در پرتو حکومت عادلانه و شناخت ارزش ها و ضد ارزش ها بدست می آید.

**مفهوم سیاست مذهبی:** اقدامات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی یک دولت با رویکرد مذهبی. به عبارتی دیگر یک دولت با هدف رسیدن به خواسته های خود از عنصر مذهب استفاده کند .

#### ۶. سوالات ( اصلی و فرعی ) تحقیق :

##### سوال اصلی

سیاست مذهبی حاکمیت ممالیک به چه صورت بوده است ؟

##### سوال های فرعی

- ۱- حکومت ممالیک از چه زمانی و چگونه شکل گرفت ؟ (تاریخچه)
- ۲- احیاء خلافت عباسی در مصر، چه تأثیری در مشروعیت حکومت ممالیک داشت؟

۳- مذهب چه نقشی در سیاست داخلی ممالیک داشت ؟

۴- مذهب چه نقشی در سیاست خارجی ممالیک داشت ؟

#### ۷. فرضیه های تحقیق :

آنچه مطرح است، نحوه تعامل ممالیک با چهار مذهب اصلی است که تعامل قابل قبولی با آنان داشته است. قاهره در کار خلافت توانست جای بغداد را بگیرد؛ به گونه‌ای که توده‌های مسلمان در آن نواحی و نیز عالمان اسلامی، خلافت عباسی مصر را پذیرفتند و آن را ادامه سیر طبیعی خلافت اسلامی شمردند.

#### ۸. پیش فرض های تحقیق :

ممالیک نام سلسه ترک نژاد است. از سال ۶۴۸ ه.ق تا ۹۲۲ ه.ق افزون بر مصر و شام، بحرین شریفین نیز حکومت کردند. آنان توانستند خلافت عباسی را در مصر احیاء کنند.

#### ۹. روش انجام تحقیق :

۱. نوع روش پژوهش : توصیفی-تاریخی

۲. روش گرد آوری اطلاعات : کتابخانه ای

۳. ابزار گرد آوری اطلاعات: فیش برداری

#### ۱۰. سازمان دهی تحقیق :

این رساله دارای مقدمه و سه فصل می باشد.

در فصل اول، سابقه‌ی تاریخی حاکمیت ممالیک بیان شده است.

در فصل دوم، تأسیس دولت ممالیک مصر و ارتباط آن با خلافت عباسی تبیین شده است.

در فصل سوم، مذهب و سیاست خارجی و داخلی در دولت ممالیک، مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل اول:

# سابقه‌ی تاریخی حاکمیت

## ممالیک

## ۱-۱. نژاد ممالیک

نژاد ممالیک به بردگان سفید آسیایی ترک و چرکس باز می‌گردد که جایگاه اصلی آنان سرزمین قفقاق و اطراف رود ولگا در شمال دریای سیاه و قفقاز بود، جایی که قبایل مختلف ترک، چرکس، روس، مجار و آلان در آن می‌زیستند. ترکان در نیمه شرقی جانب شمالی از معموره زمین ساکن بودند<sup>۱</sup> و چراکسه در بلاد شمالی در جبال محیط بر جلگه‌های قفقاق و روس و آلان می‌زیستند.<sup>۲</sup> تاجران برده آنان را از طریق اسارت در جنگ یا ربودن از خانواده-هایشان به دست می‌آوردند. برخی مواقع نیز خانواده‌ها به دلیل فقر و گرسنگی فرزندان خود را در مقابل پول یا غذا می‌فروختند.<sup>۳</sup>

این بردگان فرمانروایی نظامی تشکیل داده، قدرت را در سال ۶۴۸ تصاحب کرده و به مدت سه قرن بر خاورمیانه فرمان راندند.<sup>۴</sup> از باب نمونه، برقوق (پادشاه مصر در عصر شهید اول)، در سال ۷۶۴ قمری، توسط اتابک یلبغای عمری، خریداری و ضمیمه غلامان او گردید. پس از کشته شدن اتابک، مدتی در خدمت امیر منجک نائب شام بود. سپس به مصر فرا خوانده شد و به جرگه سربازها پیوست و در چند کودتا شرکت کرد و سرانجام در سال ۷۸۴ بر تخت پادشاهی تکیه زد.<sup>۵</sup>

---

۱- ابن خلدون، العبر تاریخ ابن خلدون، ترجمه عبدالمحمد آیتی، چاپ اول، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی،

۱۳۶۳ش، ج ۴، ص ۵۵۵، نرم افزار نورالسیره مرکز کامپیوتری نور.

۲- همان، ص ۶۹۱.

۳- همان، ص ۵۵۵.

۴- مقریزی، السلوک لمعرفة دول الملوك، تعداد مجلدات ۴، مکتب شامله، ج ۱، ص ۱۱۸.

۵- ابن خلدون، همان، ج ۴، ص ۵۶۰.

پادشاهان دولت ایوبی (۵۶۷-۶۴۸) و دولت نخست ممالیک (۶۴۸-۷۸۴) برای تقویت نیروی نظامی، بردگان ترک و چرکس زیادی را پس از تربیت آنان بر دین اسلام و آموزش جنگاوری و فرمانبرداری، وارد سپاه کردند به طوری که بردگان تنها نیروی نظامی دو دولت ممالیک در مصر و شام شدند. صالح ایوب (۶۳۸-۶۴۷) فرمانروای ایوبی مصر، نقش زیادی در خرید بردگان ترک داشت، به طوری که بردگان بخش بزرگی از سپاه وی را تشکیل می دادند. که جمعی ترکمان، ارمن، رومی و چرکس و ... بودند ولی به طور عام به همه، ترک گفته می شد؛ زیرا شمار ترکان از دیگران بیشتر بود و نیز برتر از بقیه بودند. آنچه سبب امتیاز این طوایف از یکدیگر می شد، یا نسب بود و یا انتسابی که به یکی از صاحبان قدرت داشتند. مثلاً جمعی را عزیز می خواندند، اینان منسوب به الملک العزیز عثمان بن صلاح الدین بودند و جمعی را صالحی می گفتند منسوب به الملک الصالح نجم الدین ایوب و جماعتی را بحری می نامیدند منسوب به قلعه ای که الملک الصالح میان دو شعبه نیل، ساخته بود و پادگان خود را در آنجا قرار داده بود.<sup>۱</sup>

این امر در توازن کردی-ترکی سپاه خلل ایجاد کرد و پس از دوره ای که کردها اساس نیروی جنگی دولت ایوبی را تشکیل می دادند، این بار بردگان ترک برتری پیدا کردند. مردم قاهره از مزاحمت ها و تعدی های ممالیک جدید، اظهار ناراحتی می کردند، به این دلیل، صالح ایوب آنان را در قلعه ای واقع در جزیره روضه که به همین منظور ساخته بود اسکان داد و آنجا را مقر خود قرار داد. این دسته از ممالیک به دلیل انتساب به او به نام صالحی شناخته شدند.<sup>۲</sup> ابن تغری بردی نام دیگر کسانی که در جزیره روضه و در قلعه آن زندگی می کردند را بحری خوانده و در بیان علت آن محل سکونت سربازان ممالیک یعنی قلعه بحر را دلیل این نامگذاری دانسته است.<sup>۳</sup>

طولی نکشید که حاکمان دولت نخست ممالیک، به بردگانی که از سرزمین قبیچاق

---

۱- ابن خلدون، همان، ج ۴، ص ۶۹۱.

۲- مقریزی، همان، ج ۱، ص ۱۱۱.

۳- ابن تغری بردی، النجوم الزاهره فی ملوک مصر والقاهره، تعداد مجلدات ۱۶، مکتب شامله، ج ۲، ص ۲۴۱.



آورده می شدند وابسته شدند. سلطان ظاهر بیبرس (۶۵۸-۶۷۶) که گفته می شود موسس حقیقی این سلسله است، سالانه دو کشتی برای وارد کردن برده، به ویژه بردگان ترک قبیچاق می فرستاد. در زمان سلطان منصور قلاوون (۶۷۸-۶۸۹) وارد کردن بردگان چرکس افزایش یافت، به طوری که تعداد آنان به حدود سه هزار و هفتصد نفر رسید. قلاوون این بردگان را در برج های قلعه ساکن کرد، که به همین دلیل به آنان ممالیک برجی گفته می شود.<sup>۱</sup> بردگان چرکس پس از مدتی به رقبای ممالیک ترک تبدیل گشتند و با تأسیس دولت دوم ممالیک جانشین آنان شدند. به این صورت، دولت ممالیک ابتدا از ترک ها و سپس چرکس ها به وجود آمد و حدود دو بیست و هفتاد و پنج سال دوام یافت که عاقبت توسط دولت عثمانی در سال ۹۲۳ برانداخته شد.<sup>۲</sup>

#### ۱-۲. دولت اول ممالیک (انتقال حکومت از ایوبیان به ممالیک و رویارویی باصلیبیان)

ممالیک، جانشینان ایوبیان بودند که حکومت آنان توسط صلاح الدین ایوبی، قهرمان جنگ های صلیبی پایه گذاری شد. صلاح الدین در سال ۵۶۵ مقام وزارت آخرین خلیفه فاطمی (العاضد) را از آن خود ساخت و دو سال بعد در سال ۵۶۷،<sup>۳</sup> بر تاریخ حاکمیت فاطمیان نقطه پایان گذاشت.<sup>۴</sup> از سال ۶۴۸ با زوال قدرت ایوبیان، مملوکیان جانشین آنها شدند و تا سال ۹۲۳ بر مصر، فلسطین، لبنان و سوریه فرمان راندند.<sup>۵</sup>

در سال ۶۳۷<sup>۶</sup> ملک صالح ایوب، سلطان ایوبی مصر، پس از کشمکشهای موجود میان خاندانی ایوبیان به حکومت رسید و تا سال ۶۴۷<sup>۷</sup> فرمانروایی می کرد. عمده نیروی ملک صالح،

۱- مقریزی، همان، ج ۱، ص ۲۵۷.

۲- اوزون چارشلی، اسماعیل حقی، تاریخ عثمانی از تشکیل دولت عثمانی تا فتح استانبول، ترجمه دکتر ایرج نوبخت، چاپ اول، انتشارات کیهان، بهار ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۳۰۵-۳۱۰.

۳- مقریزی، همان، ج ۱، ص ۳۰۷.

۴- همان، ج ۱، ص ۱۸۱.

۵- اوزون چارشلی، اسماعیل حقی، همان، ج ۲، ص ۳۰۵-۳۱۰.

۶- ابن تغری بردی، همان، ج ۲، ص ۲۳۰.

۷- همان، ص ۲۳۸.

صرف مبارزات پیچیده‌ای با دولتهای سوریه و شرق می‌شد. در این مبارزات، دولتهای لاتینی خاورمیانه و صلیبیان تازه وارد شده از اروپا نقش دست دوم داشتند که تا اندازه‌ای اهمیت داشت.<sup>۱</sup>

مصادف با سال ۶۴۵ عسقلان در رویارویی با صلیبیان به تصرف مصر درآمد<sup>۲</sup> و پیش از آن در ۶۴۲ نیز بیت المقدس اشغال و مستحکم شد.<sup>۳</sup> باتوجه به اینکه عمده هدف ملک صالح در این زمان متوجه استقرار قدرت خویش بر بیشتر فلسطین و اثبات برتری خود بر امیران سوریه بود بازمانده مملکت لاتینی با خطر بزرگی مواجه شد. بر ای رفع این خطر، جنگ سوم صلیبی به رهبری لویی نهم پادشاه فرانسه به راه افتاد که هدفشان مصر بود. صلیبیان دمیاط را در ۲۱ صفر ۶۴۷ تصرف کردند<sup>۴</sup> و عازم قاهره شدند اما در منصوره متوقف گشتند. صالح پیشنهاد متارکه جنگ و واگذاری اورشلیم در مقابل دمیاط به صلیبیان را داد اما شاه لویی نپذیرفت.<sup>۵</sup> در این میان، صالح دچار بیماری شد و در شعبان ۶۴۷ درگذشت. مملوکان صالح مرگ او را مخفی نگاه داشتند و به ملک معظم (توران‌شاه) فرزند صالح که در حصن کیفاء بود پیغام دادند تا برگردد.<sup>۶</sup> در فاصله دو یا چهار ماه غیبت توران‌شاه، شجرالدر (ام خلیل) همسر ملک صالح زمام امور را در دست گرفت. با بازگشت توران‌شاه، وی به مقابله با صلیبیان ادامه داد و در منصوره، شکست بزرگی را متوجه سپاه صلیبی نمود. به طوری که سپاه‌شان از هم گسیخته شد و پادشاه فرانسه به اسارت درآمد.<sup>۷</sup> پس از پایان نبرد، گروهی از ممالیک در مورد قتل وی اتفاق کردند. و دلیل آن نیز خوار شمردن ممالیک بحری و به عبارتی، ممالیک پدرش بود. چرا

---

۱- تاریخ اسلام پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه احمد آرام، چاپ ششم، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۶، ص ۲۸۶.

۲- مقریزی، همان، ج ۱، ص ۱۰۷.

۳- همان، ص ۱۰۲.

۴- همان، ص ۱۰۹.

۵- تاریخ اسلام پژوهش دانشگاه کمبریج، همان، ص ۲۸۷.

۶- سیوطی، حسن المحاضره فی أخبار مصر و القاهرة، مکتب شامله، ص ۲۱۹.

۷- ابن تغری بردی، همان، ج ۲، ص ۲۳۹. و غیاث الدین بن همام الدین خواند میر، تاریخ حبیب السیر، چاپ چهارم، تهران، خیام، ج ۲، ص ۵۹۷، نرم افزار ایران اسلامی مرکز کامپیوتری نور.

که وی، مملوکان خود را بر ممالیک بحری مقدم کرد و آنان را دچار وحشت نمود.<sup>۱</sup> او کارهای دولتی را به همراهان خود واگذار کرد و ممالیک پدرش را معاف نمود. همچنین توران‌شاه شجر الدر را مورد تهدید قرار داد از این رو با همکاری و اتفاق نظر، کمر به قتل وی بستند.<sup>۲</sup> حکومت توران‌شاه بر مصر، کمتر از یک ماه به طول انجامید و وی در محرم ۶۴۸ کشته شد.<sup>۳</sup> از این تاریخ، پادشاهی مصر به غلامان ترک تعلق یافت پس از توران‌شاه، شجرالدر، با توافق امراء مملوکی بر امور مسلط شد و در منابر مصر و قاهره، بعد از دعا خلیفه به نام وی خطبه خواندند و اسم او بر دینار و درهم نقش بسته شد. جهان اسلام، پیش از او در مصر فرمانروای زن به خود ندیده بود و وی اولین زن فرمانروای دوره اسلامی مصر است. مقریزی او را اولین فرمانروای مملوکی مصر می‌داند.<sup>۴</sup> از اتفاقات زمان حکومت وی می‌توان به آزادی پادشاه فرانسه اشاره کرد که در دست مسلمانان اسیر بود. با این شرط که هشتصد هزار دینار در قبال آزادی‌اش پرداخت کند و اسرای مسلمان را آزاد نموده و دست از دمیاط بکشد. اما او پس از بازگشت در پی مهیا کردن سپاه و تسخیر دمیاط برآمد. ولیکن موفق به این کار نشد و درگذشت. حکومت شجر الدر بر مذاق عده ای خوش نیامد از جمله خلیفه عباسی، المستعصم در بغداد، اهالی مصر را مورد عتاب قرار داد و به آنان نوشت «اگر در نزد شما مردی نیست تا او را به حکومت خود برگزینید به ما بگویید تا مردی را به سوی شما بفرستیم».<sup>۵</sup> به دلیل این گونه مخالفت‌ها شجرالدر پس از سه ماه از حکومت گناره گیری کرد. و توافق مملوکان بر این شد که موسی بن صلاح الدین هشت ساله حاکم شود و عزالدین آیبک مملوک، اتابک او گردد. از آن پس جایگاه ترک‌ها بالارفت. در سال ۶۵۲ آیبک، موسی بن صلاح الدین را عزل کرد و خود به صورت مستقل حکومت را در دست گرفت و لقب الملک المعز را بر خود نهاد. پیش از آن، وی با شجرالدر بیوه ملک صالح ازدواج کرده بود. می‌توان گفت دلیل اصلی این

---

۱- ابن تغری بردی، همان، ج ۲، ص ۲۴۱.

۲- مقریزی، همان، ج ۱، ص ۴۵۷.

۳- ابن تغری بردی، همان، ج ۲، ص ۲۴۱.

۴- مقریزی، همان، ج ۱، ص ۴۵۹.

۵- عبد الرحمن بن أبی بکر، جلال الدین سیوطی، همان، ص ۲۱۹.

ازدواج به احتمال قوی موجه کردن و آسان ساختن پذیرش این غلام ترک از جانب مردم مصر و به عبارتی، مشروع ساختن سلطنت وی از جانب مردم مصر باشد چرا که به گفته تاریخ، مردم مصر ریاست وی را بر خود قبول نداشتند و این جمله و شعار مردم می تواند شاهدی بر این مدعا باشد که می گفتند «لا نرید إلا سلطانا رئیساً ولد علی الفطره». او اولین سلطان مملوکی مصر محسوب می شود. عزالدین آیبک زمانی که تصمیم گرفت با دختر حاکم موصل ازدواج کند با برنامه ریزی شجرالدردر ۶۵۵ به قتل رسید.<sup>۱</sup>

### ۱-۳. رویارویی با مغول

جهان اسلام در آغاز قرن هفتم، شاهد حمله های متعدد سپاهیان مغول از شمال شرقی آسیا بود. مغول مجموعه ای از قبایل کوچ نشین بودند که در فلات معروف مغولستان در شمال صحرای حوب (غوبی) رشد کردند و با استفاده از منابع و موهبت های رودخانه های آموزندگی کردند و بر سرزمین های واقع میان دریاچه ی بایکال در غرب و کوه های کنجان در مرزهای منچوری در شرق مسلط شدند. چنگیز خان فرمانروای مغول که باور داشت خداوند تمامی کره زمین را به او موهبت نموده، پس از غلبه بر حریفان داخل سرزمین خود به تدریج توانست ممالک دیگری را نیز به سرزمین های فرمانروایی خویش بیافزاید.<sup>۲</sup> او پس از تسخیر همه بلاد شرق و شمال در سال ۶۱۵ متوجه ماوراءالنهر شد و در ۶۱۷ به بخارا رسید. سپس عازم خراسان شد و آن را به اضافه قسمت هایی دیگر از ایران، به متصرفات خود ضمیمه کرد.<sup>۳</sup> پس از مرگ او فرزندان او به سیاست توسعه طلبانه پدر ادامه دادند و در این راستا هلاکو در سال ۶۵۱ روانه ایران شد.<sup>۴</sup> او قلاع اسماعیلیه را نابود کرد، سپس عازم قسطنطنیه شد و بعد از آن در پی تصرف بغداد برآمد که در ۶۵۶ موفق به حذف خلافت عباسی شد.<sup>۵</sup>

۱- همان، ص ۲۲۰.

۲- تاریخ جهانگشای جوینی، ج ۱، ص ۱۳۹-۱۳۵، نرم افزار ایران اسلامی مرکز کامپیوتری نور.

۳- غیاث الدین بن هماد الدین خواند میر، همان، ج ۳، ص ۱۷.

۴- عباس اقبال آشتیانی، تاریخ مغول، چاپ هشتم، تهران امیر کبیر، ۱۳۸۴ ش، ص ۱۸۴-۱۷۱، نرم افزار ایران اسلامی مرکز کامپیوتری نور.

۵- همان، و سر جان ملکم، تاریخ کامل ایران، مترجم میرزا اسماعیل حیرت، چاپ اول، تهران، افسون، ۱۳۸۰ ش،